

ЗАПОРІЗЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МУЗЕОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Н. Ю. Чергик

Національний заповідник «Хортиця»

cherhik.n@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4597-7184>

Ключові слова: музеографія, музейна пам'ятка, старожитності, колекція, Запоріжжя.

У статті розглядається проблема уведення речових та образотворчих джерел запорізької тематики до наукового обігу шляхом їх публікації в музейних виданнях другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Показано, як саме музейні каталоги та путівники висвітлюють факти про географію та способи надходження запорізьких старожитностей до музейних збірок, розкривають імена фондоутворювачів, демонструють видове розмаїття пам'яток та пріоритети колекціювання. Дослідженням доведено, що музеографічні тексти, в комплексі із науково-популярними публікаціями та епістоляріями долучених до музейної справи осіб, достатньо повно відображають організаційні заходи, направлені на пошук та оприлюднення пам'яток, пов'язаних з історією запорізького козацтва.

ZAPOROZHYE ANTIQUITIES IN UKRAINIAN MUSEOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

N. Cherhik

National Reserve «Khortytsia»

Key words: museography, museum collection item, antiquities, Zaporozhye.

This article examines the problem of introducing material and visual sources of Zaporozhye issues into scientific circulation by publishing them in museum publications of the second half of the XIX – early XX century. Particular attention is paid to geography, methods of income of Zaporozhian antiquities to museum collections, their number and species diversity. Museographic texts demonstrate that the Zaporozhye collections were formed mainly from the territory of the Katerynoslav region (now Dnipropetrovsk and Zaporozhye regions) through the efforts of local scientists and intellectuals. The greatest interest of collectors was weapons, household items of the Cossacks, and also the image of the Zaporizhzhya Cossack in the portrait. Research has shown that museum catalogs and guides provide poor coverage of ways to obtain items. The informative potential of this part of museographic texts requires the involvement of other sources (scientific publications, epistolary). The article shows that museum publications can be used in the study of the history of collecting activities and museum work in Ukraine in the second half of the XIX – early XX century.

З другої половини ХІХ століття пам'ятки запорізької старовини опинились в полі зору колекціонерів-музейників, пересічних мешканців земель історичного Запоріжжя, археологів-професіоналів, дослідників-любителів. Від того часу, уже протягом більш ніж півтора століття, речовий та образотворчий світ запорізької вольниці став окремим об'єктом вивчення. Займаючи непересічну роль у конструюванні історичної пам'яті українського народу, дослідження запорізьких старожитностей

особливо актуалізувалось сьогодні, коли запорізькі землі стали ареною збройної агресії Російської Федерації, місцем інформаційного тиску на тимчасово окупованих територіях.

Історіографічний огляд публікацій, показав, що запорізькі старожитності не одразу набули рівня наукового осягнення. Наприклад, простим фактографізмом позначена робота Миколи Мурзакевича «Запорізька старовина», в якій на розсуд читача подано написи, нанесені на похо-

вальні хрести, сволоки, хоругви та інші пам'ятки¹. Натомість публікації Іоанна Кареліна сповнені белетристичних формул: в статті «Стародавні гармати» у пригодницькій манері викладено обставини виявлення трьох запорозьких гармат та представлено дещо наївну версію їх затоплення у Дніпрових плавнях²; в «Матеріалах до історії Запорожжя. Нікополь»³ та «Написах на надгробних хрестах»⁴ запорозькі старожитності зафіксовані переліком із додаванням цікавих деталей про культуру уживання горілки. Популярним і навіть поетичним характером відзначаються статті Володимира Данілова «Катеринославський обласний музей імені О.М.Поля» та «Катеринославський музей», в яких автор представив відділ запорозької старовини як найбільш цікавий та зрозумілий для відвідувачів⁵. На фоні статей про окремі групи пам'яток, виділяються монографічні праці Дмитра Яворницького. Особливої уваги заслуговує «Запорожжя в залишках старовини та переказах народу», де регіональні старожитності виступають доказами войовничого характеру та своєрідного побуту запорожців⁶.

Романтизоване ставлення до запорожців характерне для публікацій радянської доби. Так, на хвилях українізації вийшли з друку «Дніпрові пороги» Д.Яворницького, де у популярній манері, в географічному контексті, звернута увага на музейні пам'ятки як відбитки матеріальної та духовної культури запорожців⁷. В часи так званої «хрущовської відлиги» побачила світ робота Івана Шаповала «В пошуках скарбів» – меморіальна повість, в

якій запорозькі старожитності подано через призму колекційної діяльності Д.Яворницького⁸.

Предметом суто наукових досліджень запорозькі старожитності стали уже за часів незалежності України. Так, Світланною Абросимовою в каталозі епістолярної спадщини Д.Яворницького⁹ та в серії однойменних видань, укладених у співавторстві¹⁰ – представлені факти зосередженості Д.Яворницького на запорозьких пам'ятках, розкриваються цікаві моменти та складні ситуації, які доводилось вирішувати задля збереження та популяризації запорозької старовини.

Звертають на себе увагу наукові дослідження, в яких музейні пам'ятки запорозької тематики використані в якості образотворчих джерел для вивчення типажів, ментальних характеристик, статусних атрибутів, серед них назвемо: монографію Ольги Ковалевської «Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.»¹¹; наукову розвідку Станіслава Бушака «Козак Мамай»¹²; дослідження Владислава Грибов-

⁸ Шаповал І.М. В пошуках скарбів. Київ: Радянський письменник, 1963. 296 с.: іл.

⁹ Абросимова С.В. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: Каталог музейної колекції. Вид. 2-е доповнене. Дніпропетровськ: Пороги, 1992. 222 с.

¹⁰ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Листи вчених до Д.Я.Яворницького. / упорядники: С.В.Абросимова, А.І. Перкова, О.В.Піцик, Н.Г.Чередник. Діпропетровськ: Гамалія, 1997. Випуск 1. 888 с.; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Листи діячів культури до Д.І.Яворницького. / упоряд: С.В.Абросимова, Н.Є.Василенко, А.І. Перкова, та ін.; вступ. ст. С.В.Абросимової; під заг.ред. Н.І.Капустіної. Діпропетровськ: Дніпропетровська книжкова друкарня, 1999. Випуск 2. 460 с.; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Листи музейних діячів до Д.І.Яворницького. / укладачі: С.В.Абросимова, Н.Є.Василенко, А.І. Перкова, та ін.; за заг.ред. Н.І.Капустіної. Діпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 3. 740 с.; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури. / упорядники: С.Абросимова, Н.Василенко, А.Перкова; за заг. ред. Н.І.Капустіної. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. Випуск 4. 500 с.; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Листи рідних, друзів і знайомих до Д.І.Яворницького. / укладачі: С.Абросимова, Н.Василенко, А.Перкова, та ін.; за заг.ред. Н.Капустіної. Діпропетровськ: Арт-Прес, 2010. Випуск 5. 952 с.; Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д.І.Яворницького. / укладачі: С.Абросимова, В.Бекетова, Н.Василенко, В.Єкшов, А.Перкова, та ін.; за заг.ред. Н.Капустіної. Діпропетровськ: Арт-Прес, 2012. Випуск 6. 848 с.

¹¹ Ковалевська О.О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. В 2-х ч. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. Ч. 1. Монографія. 314 с.; Ковалевська О.О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. В 2-х ч. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. Ч. 2. Додатки. 330 с.: іл.

¹² Бушак С. Козак Мамай. Феномен одного образу та спроба прочитання його культурного «ідентифікаційного» коду: монографія. Київ: Родовід, Оранта, 2008. 304 с., іл.

¹ Мурзакевич Н.Н. Запорожская старина. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: в городской типографии, 1848. Т.2. С.823–826.

² Карелин И. Старинные пушки. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: в городской типографии Алексомати, 1867. Т.8. С.443–448.

³ Карелин И. Материалы для истории Запорожья. Никополь. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: в городской типографии Алексомати, 1867. Т.8. С.523–538.

⁴ Карелин И. Надписи на надгробных крестах. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: в городской типографии Алексомати, 1867. Т.8. С.538–541.

⁵ Данилов В.В. Катеринославский областной музей имени А.Н.Поля. Исторический вестник. Санкт-Петербург: типография А.С.Суворина, 1907. Том .CVII. №3. С.1027–1030.; Данілов В.В. Катеринославський музей. Рада: газета політична, економічна і літературна. Київ. 1908. 23 жовтня. №242. С.2.

⁶ Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Санкт-Петербург: издание Л.Ф.Пантелеева, 1888. Часть I. 294 с.; Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Санкт-Петербург: издание Л.Ф.Пантелеева, 1888. Часть II. 257 с.

⁷ Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. Харків: 1-а друкарня Держ. вид-во України, 1928. 78 с.: іл.

ського «Картина “Козак Мамай”: витоки образу й ногайські паралелі», «Колективні та персональні нагороди запорозького козацтва російськими фалеристичними знаками»¹³; роботу Дениса Тоїчкіна «Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження»¹⁴.

Такий незгасаючий інтерес до запорозької старовини, активне залучення предметів музейних колекцій до сучасних наукових студій спонукає звернути особливу увагу на музейні видання, в яких матеріальний світ запорозького козацтва вперше був уведений до наукового обігу.

Предметом даного дослідження обрано процес становлення джерелознавчих студій запорозької тематики на теренах України в другій половині XIX – на початку XX століття. Мета дослідження: вивчення організаційних заходів виявлення та подальшої наукової інтерпретації артефактів доби козацтва, що походять із Запорожжя.

Для аналізу обрано наступні музейні видання: «Каталог колекції старожитностей О.М.Поля в Катеринославі»¹⁵; «Каталог українських старожитностей колекції В.В.Тарновського»¹⁶, «Короткі вказівники Музею імператорського Одеського товариства історії та старожитностей»¹⁷; «Каталог Катеринославського обласного музею імені О.М.Поля. Археологія та етнографія»¹⁸.

Варто відзначити, що в каталозі колекції О.По-

ля запорозькі старожитності доводиться сепарувати від пам'яток «південно-російської старовини», а в каталозі В.Тарновського – від предметів «козацького періоду»; у путівниках Одеським музеєм вони заховані в потоці виставлених на показ предметів; а в каталозі музею імені О.Поля їх слід виявляти у різних тематичних розділах.

Виходячи із топографічно ідентифікованих предметів «Каталогу колекції старожитностей О.М.Поля», географія надходжень охоплювала територію Катеринославської губернії: міста Катеринослав, Нікополь, Новомосковськ; села Капулівку, Старий Койдак, Звонецьке, Мишурин Ріг, Деївка, Волоське, Михайлівка; старі села – колишні запорозькі зимівники; острови Мала та Велика Хортиця, акваторію Волнизького порогу, річки Чортмлик та Ігрен, Самарський ліс. Всього в каталозі описано 117 пам'яток з Запорожжя. Більшу кількість складають: стремена – 16, гудзики – 13, гармати – 11, чорнильниці – 10¹⁹.

Згідно вказівок про місце виявлення у «Каталозі українських старожитностей колекції В.В.Тарновського», до збірки увійшли предмети з Катеринославської та Херсонської губерній, а саме: з островів Мала та Велика Хортиця, колонії Шенвізе, сел Кушугум та Краснокутівка, з території Великого Лугу; з міста Нікополь, сел Старий Кодак, Капулівка, Калужино, Розумове, Волоське; з території Микитинської, Чортмлицької та Підпільненської Січей, району порогу Будило; з містечка Воронцовка. Всього в каталозі описано 56 пам'яток з Запорожжя та запорозької тематики. Більшу кількість складають: бомби та гранати – 4 та 6 відповідно, картини «Козак Мамай» – 6 полотен²⁰.

Згідно «Коротких вказівників», до музею Одеського товариства історії та старожитностей запорозькі пам'ятки потрапили з островів Мала та Велика Хортиця, Нікополя, Капулівки, Покровського, місця Покровської Січі, з Херсону та Берислава²¹. Точну кількість за путівниковими описами встановити не можливо, через сукупну подачу предметів. Проте, інтенсивність поповнення запорозької колекції демонструють «Звіти Одеського товариства історії та старожитностей», із яких видно, що запорозькі пам'ятки не були у пріоритеті наукового товариства: за 30 років (1860–1890) колекція запорозьких старожитно-

¹³ Грибовський В.В. Картина «Козак Мамай»: витоки образу й ногайські паралелі. Україна в Центрально-Східній Європі. Київ: Інститут історії України, 2021. Вип. 19–20. С. 285–334.; Грибовський В.В. Колективні та персональні нагороди запорозького козацтва російськими фалеристичними знаками. Чорноморська минушина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. Одеса: СПД Бровкін О.В., 2012. Вип. 7. С.38–52.

¹⁴ Тоїчкін Д.В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження; Ін-т історії України НАН України. Київ: ВД «Стилос», 2007. С.219,220.

¹⁵ Каталог коллекции древностей А.Н.Поля, в Екатеринославе. Выпуск I. Составила К.Мельник. Киев. типография С.В.Кульженко, 1893. 218 с. XIV табл.

¹⁶ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского, с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков. Киев: типография К.Н.Милевского, 1898. 90 с. XVI табл.

¹⁷ Краткий указатель Музея императорского Одесского общества истории и древностей. Составил В.Юргевич. Одеса: Типография А.Шульце, 1887. 96 с.; Краткий указатель Музея императорского Одесского общества истории и древностей. Составил В.Юргевич. Издание второе исправленное и дополненное. Одеса: Типография А.Шульце, 1890. 100 с.; Краткий указатель Музея Императорского Одесского общества Истории и Древностей. Издание 6-е, дополненное. Одесса: Типография Т-ва «Братья Кульберг», 1916. 112 с.

¹⁸ Каталог Екатеринославского областного музея имени А.Н.Поля. Археология и этнография. Екатеринослав: типография губернского правления, 1910. 426 с.+ XVIII с.

¹⁹ Каталог коллекции древностей А.Н.Поля... С.123–135.

²⁰ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского... С.36–86.

²¹ Краткий указатель...1887... С.15,16,18,21,23,28,64,75.; Краткий указатель..., 1890... С.15,16,18,21,23,29,66,78.; Краткий указатель..., 1916... С.17,58,59,63–64,65,66.

стей зросла лише на 16 одиниць – з 11²² до 37²³.

З обраних для аналізу музейних видань, безумовний лідер за кількістю предметів та пунктів їх збору – «Каталог Катеринославського обласного музею імені О.М.Поля. Археологія та етнографія»²⁴. Тільки у розділі «Старожитності запорозькі» міститься понад 760 описових позицій; указано близько 70 локацій переважно Катеринославської губернії, включаючи міста і містечка, села, станції, хутори, острови, річки, фортифікаційні укріплення, церкви, монастирі, хати та будинки, будівельні майданчики. Найбільшу кількість предметів складають люльки курильні – близько 160, ядра – 88, пояси – 30, кулі – 28²⁵. Однак, варто відзначити, що у цьому ж розділі значаться предмети сумнівно «запорозькі», наприклад: граверні портрети гетьманів України, портрети поетів та письменників Російської імперії²⁶; не характерні для запорозького дрес-коду шийні хустки²⁷; музичні інструменти не запорозького виробництва (з Чернігівщини)²⁸. Між тим як, запорозька старовина козацького часу міститься й в розділах «Старожитності церковні» та «Церковна утворь»²⁹.

Щодо способів надходження предметів, музейні видання в різному ступеню передають такого роду інформацію. Наприклад, «Каталог колекції старожитностей О.М.Поля» абсолютно позбавлений вказівок, про те, як О.Поль добував предмети. Автор та упорядниця каталогу, Катерина Мельник, не знайшла відповідних документів в архіві колекціонера, однак узагальнено відзначила, що О.Поль «сам проводив чисельні курганні розкопки, протягом усього життя збирав речові пам'ятки, що переважно відносяться до південно-російського та Новоросійського краю»³⁰. Привідкриває завісу щодо шляхів поповнення збірки І.Вертоградов. У меморіальній статті до 20-річчя смерті О.Поля він зазначив, що Олександр Миколайович «мав у себе цілу армію різноманітних

²² Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1859 по 14 ноября 1860 года. Одесса: в городской типографии, 1861. С.22.

²³ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1889 по 14 ноября 1890 года. Одесса: типография Штаба Войск Одесского Военного Округа, 1890. С.37.

²⁴ Каталог Екатеринославского областного музея...

²⁵ Каталог Екатеринославского областного музея... С.135–166.

²⁶ Каталог Екатеринославского областного музея... С.148–149, 162, 164–165.

²⁷ Каталог Екатеринославского областного музея... С.135,136.

²⁸ Каталог Екатеринославского областного музея... С.156,166.

²⁹ Каталог Екатеринославского областного музея... С.167–263.

³⁰ Каталог коллекции древностей А.Н.Поля... С.IV.

агентів і разом із тим вчиняв із року в рік серії розкопок могил в різних місцях краю»³¹.

Значно більше інформації про географію та способи отримання пам'яток подає «Каталог українських старожитностей колекції В.В.Тарновського». У зверненні до читача Василь Васильович повідомив, що відвідав Запорожжя і поповнив колекцію предметами з цієї території³². Згідно описів, переважна більшість пам'яток була «знайдена», як, наприклад, предмети з Хортиці³³. Декілька предметів позначені як «придбані», очевидно за гроші. Це переважно цінні речі, наприклад: церковні приналежності зі Старого Кодаку «придбані в бувшій Запорозькій церкві»³⁴; запорозька корогва «придбана в церкві св.Покрови на місці останньої Підпільненської Краснокутської або Нової січі»³⁵; кресало із золоченням у вишуканій шкіряній оправі із золотими привісками «придбане в Катеринославській губернії, Олександрівського повіту, в селі Краснокутівка, напроти Великого Лугу, у селянина – нащадка запорожців»³⁶.

Джерела надходження запорозьких пам'яток розкриті у «Коротких вказівниках Музею імператорського Одеського товариства історії та старожитностей», що правда не в усіх випусках. Наприклад, у виданнях 1887 та 1890 років така інформація подана у додатку «Перелік осіб та предметів переданих в дарунок Музею»³⁷; а у випуску 1916 року блок про донаторів відсутній. Варто зазначити, що корелювати путівникові описи із додатком не просто.

Так, із випусків кінця XIX століття дізнаємося, що «портрет запорозького гайдамаки з віршами» передав до фондів Д.Княжевич³⁸. В путівникових описах представлено чотири зображення гайдамаків³⁹. Дарунок Д.Княжевича корелюється з пу-

³¹ Вертоградов И.Ф. Памяти А.Н.Поля. По поводу 20-ти летия со дня его смерти. Екатеринослав: Электро-художественная типография К.И.Бухмана, 1910. С.17.

³² Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского... С.87.

³³ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского... С.42, 53–55, 85.

³⁴ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского... С.36,37.

³⁵ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского... С.58.

³⁶ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского... С.65.

³⁷ Краткий указатель..., 1887... С.83–93.; Краткий указатель..., 1890... С.86–97.

³⁸ Краткий указатель..., 1887... С.87.; Краткий указатель..., 1890... С.91.

³⁹ Краткий указатель..., 1887... С.17, 18.; Краткий указатель..., 1890... С.17, 18.; Краткий указатель..., 1916... С.59.

тівниковим описом №15, де зазначено, що картина має вірші під зображенням (1887, 1890)⁴⁰ та з №18 (1916)⁴¹.

Не менш проблематично можна з'ясувати, що саме подарував музею Херсонський поміщик М.Вертельяк. В додатках повідомлено, що він передав «три ікони запорозького письма; запорозькі різні речі та озброєння»⁴². Ця інформація більш-менш співвідноситься із описом №31 (1887, 1890) та №47 (1916) де сукупно подано «запорозьких козаків приналежності: карабін, чотири піки, шабля, пороховий ріжок, баклага шкіряна, келеп <...>, рушничний замок, стремено, кінські вудила, клинок, косарь» і додано, що вони були виявлені в курганних насипах Катеринославської та Херсонської губерній⁴³.

В путівниках представлені й три ікони, означені, як такі, що належали січовій Покровській церкві, і були привезені з села Покровське Катеринославської губернії, а саме: «Господь Спаситель»⁴⁴, «Господь з Богоматір'ю та Іваном Предтечою що стоять перед ним»⁴⁵, «Святий Миколай архієпископ Мурликійський»⁴⁶. Можемо лише з певною долею вірогідності говорити, що саме їх подарував музею М.Вертельяк. До такого висновку приходимо виходячи із того, що в путівниках значаться ще три ікони з Запорожжя, однак їх дарувальником скоріше був єпископ Катеринославський Феодосій (Макаревський).

Мова йде про ікони «Пресвята Богородиця Одигітрія», «Святителі Василь Великий, Григорій Богослов та Іван Златоуст», «Святий рівноапостольний Київський великий князь Володимир Святославович»⁴⁷. В путівникових описах зазначено, що надійшли вони із церкви в селі Каплуновка Катеринославського повіту. Очевидно це описка, оскільки у додатках зазначений інший населений пункт: сказано, що Макаревський передав музею «три ікони з Капуловки запорозького пензля»⁴⁸.

⁴⁰ Краткий указатель..., 1887... С.18.; Краткий указатель..., 1890... С.18.

⁴¹ Краткий указатель..., 1916... С.59.

⁴² Краткий указатель..., 1887... С.85.; Краткий указатель..., 1890... С.88.

⁴³ Краткий указатель..., 1887... С.21.; Краткий указатель..., 1890... С.21.; Краткий указатель..., 1916... С.63–64.

⁴⁴ Краткий указатель..., 1887... С.15.; Краткий указатель..., 1890... С.15.; Краткий указатель..., 1916... С.58.

⁴⁵ Краткий указатель..., 1887... С.64.; Краткий указатель..., 1890... С.66.; Краткий указатель..., 1916... С.58.

⁴⁶ Краткий указатель..., 1887... С.75.; Краткий указатель..., 1890... С.78.; Краткий указатель..., 1916... С.58.

⁴⁷ Краткий указатель..., 1887... С.23.; Краткий указатель..., 1890... С.23.; Краткий указатель..., 1916... С.66.

⁴⁸ Краткий указатель..., 1887... С.93.; Краткий указатель..., 1890... С.97.

Однозначно корелюється з інформацією у додатках путівниковий опис «Копія храмової ікони колишньої Покровської Січової церкви запорозької, зображує Покров Пресвята Богородиця на хмарах, з архангелом Михаїлом та святителем Миколаєм Мурликійським; внизу – молитися «Старшина» війська запорозького: кошовий, суддя, писар та ін. Серед них видно військову арматуру з запорозьким гербом (дикий кінь)»⁴⁹ – її передав до фондів музею Одеського товариства архієпископ Херсонський Гавриїл Розанов⁵⁰.

Не виникає проблем із установленням донаторів ще двох живописних творів запорозького походження: «Нікопольський портрет запорожця Якова Шияна» подарував музею інспектор шкіл Ф.Ляліков, а парний йому «портрет запорожця Івана Шияна» передав Нікопольський протоієрей І.Карелін⁵¹. Путівникові описи подають портрети комплексом за №12 (1887, 1890) та №9–10 (1916) як «Портрети запорозького пензля запорожців Якова та Івана Шиянів, ктиторів та устроїтелів іконостасу в 1784 році в запорозькій Нікопольській Покровській церкві»⁵².

З предметів озброєння до фондів музею І.Карелін передав «залізну запорозьку гармату»⁵³. В путівниковій частині видання вона значиться за №46 (1887, 1890) та №71 (1916) як «старовинна залізна запорозька кована гармата з правилом, знайдена біля містечка Нікополь»⁵⁴.

Більшість описів «Каталогу Катеринославського обласного музею імені О.М.Поля» указують не тільки місце виявлення, а й спосіб отримання предмета, ім'я автора розкопок, власника та дарувальника, іноді повідомлені обставини виявлення предмета. Наприклад, дізнаємося, що частина предметів була закуплена, про що повідомлено так: «№507. Частина чавунної гармати більшого калібру, знайдена в с.Старий Кодак під час будівництва хати, під фундаментом колишнього старого запорозького будинку. Придбана музеєм»⁵⁵. Частина предметів означені як «виявлені», наприклад: «Предмети з поховання XVIII ст., відкритого під час випадкових розко-

⁴⁹ Краткий указатель..., 1887... С.28.; Краткий указатель..., 1890... С.29.

⁵⁰ Краткий указатель..., 1887... С.85.

⁵¹ Краткий указатель..., 1887... С.88.; Краткий указатель..., 1890... С.91,92.

⁵² Краткий указатель..., 1887... С.16.; Краткий указатель..., 1890... С.16.; Краткий указатель..., 1916... С.59.

⁵³ Краткий указатель..., 1887... С.88.; Краткий указатель..., 1890... С.91.

⁵⁴ Краткий указатель..., 1887... С.28.; Краткий указатель..., 1890... С.29.

⁵⁵ Каталог Екатеринославского областного музея... С.151.

пок на Соборній площі, з П.-С. фільтра, на місці колишнього невеличкого курганчика»⁵⁶. Значну кількість музейних пам'яток складають предмети, передані донаторами музею, наприклад: «№518-а. Дерев'яний герб (двоголовий орел) зі стародавнього хреста колишньої запорозької церкви в с.Гупаловка Новомосковського повіту. Від о.Сергія Чульського»⁵⁷. Не менше пам'яток було музею подаровано, наприклад: «№674. Пенькова великих розмірів люлька <...>. Дар Н.А.Крашеніннікової»⁵⁸. В цілому фондоутворювачами запорозької колекції виступило більше 70 осіб, серед яких люди різного статусу, професій, статі. Тож, «Каталог Катеринославського обласного музею імені О.М.Поля» можна використовувати для утворення соціального портрету долучених до музейної справи осіб.

І все ж, слід відзначити, що музеографічні тексти надто лаконічно вказують шляхи поповнення збірок. Додатковим інформативним ресурсом служать публікації та его-джерела.

Наприклад, більше інформації про шлях із церкви до церкви портретів братів Шиянів представив І.Карелін в замітці «Матеріали до історії Запорожжя. Нікополь»⁵⁹.

Про обставини придбання надмогильного хреста, який в каталозі В.Тарновського описаний за №110⁶⁰, йдеться у замітці Д.Яворницького «Археологічна довідка»: «В останній же січі на річці Підпільній пан Тарновський, разом із автором цих слів, був у 1883 році; хрест надмогильний кошового "пана Стефана" зняв і у свій маєток в Качанівці Чернігівської губернії перевіз»⁶¹.

Стаття І.Кареліна «Стародавні гармати»⁶² та монографія Д.Яворницького «Запорожжя в залишках старовини»⁶³ збагачують знання про придбання трьох запорозьких гармат. Так, зі статті Нікопольського протоієрея дізнаємося: ким, де саме, за яких обставин були виявлені гармати; описаний їх зовнішній вигляд та метричні параметри⁶⁴. Д.Яворницький додає до цього, що одна

гармата була куплена О.Подем⁶⁵. В «Каталозі колекції старожитностей О.М.Поля» вона значиться за №9, як бронзова, (у І.Кареліна – мідна), виявлена на одному із Дніпровських островів у 8 верстах вище Нікополя⁶⁶.

Другу мідну гармату знаходимо в «Каталозі українських старожитностей колекції В.В.Тарновського» за №157⁶⁷. Каталогна інформація в цілому збігається з описом І.Кареліна. Є лише незначна різниця в метричних даних та показах відстані: В.Тарновський локалізував знахідку в 3-х верстах від Нікополя, а не у 8-ми, як це зазначили І.Карелін та К.Мельник. Із роботи Д.Яворницького дізнаємося, що цю гармату В.Тарновський «придбав», очевидно купив⁶⁸.

Третя гармата (залізна) була передана І.Кареліним до фондів музею Одеського наукового товариства, про що йшлося вище.

Із названих публікацій приходимо до висновку, що гармати надійшли до збірок О.Поля, В.Тарновського та Одеського музею не раніше 1872 року, оскільки на час написання замітки І.Кареліним усі вони зберігались в огорожі Нікопольської Покровської церкви⁶⁹; і не пізніше 1888 року, оскільки на час виходу у світ «Запорожжя в залишках старовини» гармати уже перебували в музейних збірках⁷⁰.

Листування Якова Новицького із Дмитром Яворницьким розширює інформацію про чавунні гармати, які в каталозі музею імені О.Поля описані за №632–634, як знайдені під час чистки русла річки землечерпальною машиною неподалік міста Олександрівська у лівого берега Дніпра в затопленій запорозькій чайці. В каталозі повідомлено, що всього було 5 гармат, із яких дві потрапили до Київського міського музею, а три – до Катеринославського музею сприянням Д.Яворницького та генерал-губернатора Г.Сандецького⁷¹.

Вперше про знахідку Я.Новицький повідомив 21 липня 1905 року, де уточнив місце виявлення «чайки» (нижня течія Дніпра, так зване Наливайче, у 2–3 верстах нижче Лисої гори), подав розміри та вагу двох знарядь, повідомив, що гармати перевантажені на казенне судно в очікуванні

⁵⁶ Каталог Катеринославського обласного музею... С.136.

⁵⁷ Каталог Катеринославського обласного музею... С.152.

⁵⁸ Каталог Катеринославського обласного музею... С.160.

⁵⁹ Карелин И. Материалы для истории Запорожья... С.532–533.

⁶⁰ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского... С.41.

⁶¹ Эварницкий Д.И. Археологическая справка. Исторический вестник. Историко-литературный журнал. Санкт-Петербург: Тип. А.С.Суворина, 1899. Томъ LXXVIII. С.1303.

⁶² Карелин И. Старинные пушки... С.443–448.

⁶³ Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины... С.46.

⁶⁴ Карелин И. Старинные пушки... С.443.

⁶⁵ Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины... Часть II. С.46.

⁶⁶ Каталог коллекции древностей А.Н.Поля... С.123.

⁶⁷ Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского... С.48.

⁶⁸ Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины... С.46.

⁶⁹ Карелин И. Старинные пушки... С.443.

⁷⁰ Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины... С.46.

⁷¹ Каталог Катеринославського обласного музею... С.157.

транспортування⁷². Як свідчить подальше листування, процес затягнувся на кілька місяців: Дмитру Івановичу та Павлу Яковичу доводилось неодноразово, листовно і безпосередньо, звертатися до очільників інженерних служб будівельного майданчику⁷³. Очевидно, справа зрушила з місця після втручання генерал-губернатора, про що й повідомлено у каталозі⁷⁴.

Епістолярна спадщина Д.Яворницького подає цікаві факти збиральницької діяльності В.Тарновського. Так, в листі до Дмитра Грінченка він розповів про експедицію Запорожжям, здійснену влітку 1887 року: «Мандрували ми по Запорожжю з тим заміром, щоб доскочити древностей запорозьких, і доскочили: на Хортиці, в селі Звонецькому, у Нікополі, в Капулівці, де була Чортомлицька Січа, а селі Покровському, де була остання Нова Січа»⁷⁵.

А із листів священнослужителя села Покровське Георгія Ващинського до Д.Яворницького дізнаємося, що В.Тарновський зацікавився іконоostasом місцевої церкви, очевидно угледивши його в ході тієї ж експедиції. Консисторія була не проти передати витвір мистецтва з «горища в більш надійні руки»; проте проблему склали селяни, які навряд чи дозволили б продати іконостас не те що за 500 рублів, на які погодилася би Консисторія, а й за 5 тисяч рублів, які запропонував Г.Ващинський і які колекціонер сприйняв за «нахабство»⁷⁶.

Здобування церковних старожитностей дійсно супроводжувалося рядом проблем. Із листів дізнаємося, що власнику земельних угідь слід було писати від свого імені звернення до правління волості про згоду віддати, наприклад, надмогильний хрест для музею⁷⁷. Вилучення предметів, що зберігались у церквах та монастирях Запорожжя потребувало рішення церковно-приходської ради⁷⁸, що іноді викликало сварки та ворожнечу прихожан⁷⁹ та потребувало втручання генерал-губернатора⁸⁰.

Варто відзначити, що каталог Катеринославського музею, публікації та епістолярна спадщина

Д.Яворницького беззаперечно свідчить про титанічний труд Дмитра Івановича та його команди на поприщі збору, збереження, популяризації та уведення до наукового обігу значної кількості запорозької спадщини.

Висновки. Проведений аналіз показав, що музейні видання володіють потужним інформаційним потенціалом для дослідження процесу становлення джерелознавчих студій запорозької тематики. Музеографічні тексти демонструють охоплення науковим інтересом пам'яток різного типу та видової приналежності, що свідчить про наміри досліджувати історію запорозького козацтва комплексно, з точки зору матеріальної та духовної культури. Розміщення запорозьких старожитностей в групі з пам'ятками Гетьманської України, а також разом із предметами запорозької тематики ХІХ століття, говорить про намагання розглядати історію Запорожжя в контексті загальноукраїнських політичних та соціокультурних процесів, народної пам'яті про козацьку добу.

Враховуючи поширену практику вивезення артефактів до центральних зібрань Москви та Санкт-Петербургу, музейні видання відображають зусилля колекціонерів подавати запорозькі старожитності у щомога повному складі, чим пояснюється уведення до каталожних списків значної кількості копій та новоробів. В цьому контексті, з урахуванням втрат частин колекцій та облікової документації щодо них через нестабільну військово-політичну обстановку ХХ століття, сьогодні музейні видання другої половини ХІХ – початку ХХ століття відіграють роль першоджерел про первинний склад колекцій і таким чином залишають у науковому обігу навіть безповоротно втрачені артефакти та твори мистецтва.

Варто відзначити, що окрім суто статистичної інформації про географію, видове розмаїття колекцій, каталожні описи запорозьких старожитностей відображають стиль життя, побутові та духовні цінності населення Запорожжя. Аналіз такого аспекту музеографії – завдання наступного дослідження.

⁷² Епістолярна спадщина ... Випуск 1. Лист №495. С.399–400.

⁷³ Епістолярна спадщина... Випуск 1. Лист №497. С.401.; Епістолярна спадщина... Випуск 4. Лист №259. С.183; Епістолярна спадщина... Випуск 1. Лист №499. С.402.

⁷⁴ Каталог Катеринославського областного музею... С.157.

⁷⁵ Епістолярна спадщина... Випуск 4. Лист №47. С.49.

⁷⁶ Епістолярна спадщина... Випуск 6. Лист №83. С.94.; Епістолярна спадщина... Випуск 6. Лист №84. С.94–95.

⁷⁷ Епістолярна спадщина... Випуск 2. Лист №135-а. С.111.

⁷⁸ Епістолярна спадщина... Випуск 3. Лист №127. С.93.

⁷⁹ Епістолярна спадщина... Випуск 6. Лист №105. С.113.

⁸⁰ Епістолярна спадщина... Випуск 5. Лист №508. №494.

References

- Abrosymova S.V. Epistoliarna spadshchyna akademika D.I. Yavornytskoho: Kataloh muzeinoi koleksii. Vyd. 2-e dopovnene. Dnipropetrovsk: Porohy, 1992. 222 s.
- Bushak S. Kozak Mamai. Fenomen odnogo obrazu ta sproba prochy-tannia yoho kulturnoho «identyfikatsiinoho» kodu: monohrafiia. Kyiv: Rodovid, Oranta, 2008. 304 s., il.
- Vertogradov I.F. Pamjati A.N.Polja. Po povodu 20-ti letija so dnja ego smerti. Ekaterinoslav: Jelektro-hudozhestvennaja tipografija K.I.Buhmana, 1910. 27 s.
- Hrybovskiy V.V. Kartyna «Kozak Mamai»: vytoke obrazu y nohaiski paraleli. Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2021. Vyp. 19–20. S. 285–334.
- Hrybovskiy V.V. Kolektyvni ta personalni nahorody zaporozkoho kozatstva rosiiskymy falerystychnymy znakamy. Chornomorska mynuvshyna. Zapysky Viddilu istorii kozatstva na pivdni Ukrainy Naukovo-doslidnoho instytutu kozatstva Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy: zb. nauk. pr. Odesa: SPD Brovkin O. V., 2012. Vyp. 7. S.38–52.
- Danilov V.V. Ekaterinoslavskij oblastnoj muzej imeni A.N.Polja. Istoricheskij vestnik. Sankt-Peterburg: tipografiya A.S.Suvorina, 1907. Tom CVII. №3. S.1021–1023.
- Danilov V.V. Katerynoslavskiy muzei. Rada: hazeta politychna, ekonomichna i literaturna. Kyiv. 1908. 23 zhovtnia. №242. S.2.
- Epistoliarna spadshchyna akademika D.I.Iavornytskoho. Lysty vchenykh do D.Ia.Iavornytsoho. / uporiadnyky: S.V.Abrosymova, A.I. Perkova, O.V.Pitsyk, N.H.Cherednyk. Dnipropetrovsk: Hamaliia, 1997. Vypusk 1. 888 s.
- Epistoliarna spadshchyna akademika D.I.Iavornytskoho. Lysty diiachiv kultury do D.I.Iavornytsoho. / uporiad: S.V.Abrosymova, N.Ie.Vasylenko, A.I. Perkova, ta in.; vstup. st. S.V.Abrosymovi; pid zah.red. N.I.Kapustinoi. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovska knyzhkova drukarnia, 1999. Vypusk 2. 460 s.
- Epistoliarna spadshchyna akademika D.I.Iavornytskoho. Lysty muzeinykh diiachiv do D.I.Iavornytsoho. / ukladachi: S.V.Abrosymova, N.Ie.Vasylenko, A.I. Perkova, ta in.; za zah.red. N.I.Kapustinoi. Dnipropetrovsk: Art-Pres, 2005. Vypusk 3. 740 s.
- Epistoliarna spadshchyna akademika D.I.Iavornytskoho: Lysty D.I.Iavornytskoho do diiachiv nauky i kultury. / uporiadnyky: S.Abrosymova, N.Vasylenko, A.Perkova; za zah. red. N.I.Kapustinoi. Dnipropetrovsk: Art-Pres, 2005. Vypusk 4. 500 s.
- Epistoliarna spadshchyna akademika D.I.Iavornytskoho. Lysty ridnykh, druživ i znaiomykh do D.I.Iavornytsoho. / ukladachi: S.Abrosymova, N.Vasylenko, A.Perkova, ta in.; za zah.red. N.Kapustinoi. Dnipropetrovsk: Art-Pres, 2010. Vypusk 5. 952 s.
- Epistoliarna spadshchyna akademika D.I.Iavornytskoho. Lysty druživ, pryiateliv i znaiomykh do D.I.Iavornytsoho. / ukladachi: S.Abrosymova, V.Beketova, N.Vasylenko, V.Iekshov, A.Perkova, ta in.; za zah.red. N.Kapustinoi. Dnipropetrovsk: Art-Pres, 2012. Vypusk 6. 848 s.
- Karelin I. Materialy dlja istorii Zaporozh'ja. Nikopol'. Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej. Odessa: v gorodskoj tipografii Sod. h Aleksomati, 1867. T.6. S.523–538.
- Karelin I. Nadpisi na nadgrobnnykh krestakh. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej. Odessa: v gorodskoj tipografii Sod. kh Aleksomati, 1867. T.8. S.538–541.
- Karelin I. Starinnye pushki. Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej. Odessa: v gorodskoj tipografii Sod. h Aleksomati, 1867. T.8. S.443–448.
- Katalog Ekaterinoslavskogo oblastnogo muzeja imeni A.N.Polja. Arheologija i jetnografija. Ekaterinoslav: tipografija gubernskogo pravlenija, 1910. 426 s.+ XVIII s.
- Katalog kolekcii drevnostej A.N.Polja, v Ekaterinoslave. Vypusk I. Sostavila K.Mel'nik. Kiev. tipografija S.V.Kul'zhenko, 1893. 218 s. XIV tabl.
- Katalog ukrainskikh drevnostej kolekcii V.V.Tarnovskogo, s prilozheniem 16-ti tablic fototipnykh snimkov. Kiev: tipografija K.N.Milevskogo, 1898. 90 s. XVI tabl.
- Kovalevska O.O. Zobrazhennia kriz viky: ikonohrafiia kozatskoi starshyny XVII–XVIII st. V 2-kh ch. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. Ch. 1. Monohrafiia. 314 s.
- Kovalevska O.O. Zobrazhennia kriz viky: ikonohrafiia kozatskoi starshyny XVII–XVIII st. V 2-kh ch. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. Ch. 2. Dodatky. 330 s.: il.

Kratkij ukazatel' Muzeja imperatorskogo Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej. Sostavil V.Jurjevich. Odesa: Tipografija A.Skul'ce, 1887. 96 s.

Kratkij ukazatel' Muzeja imperatorskogo Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej. Sostavil V.Jurjevich. Izdanie vtoroe ispravlennoe i dopolnennoe. Odesa: Tipografija A.Skul'ce, 1890. 100 s.

Kratkij ukazatel' Muzeja Imperatorskogo Odesskogo obshhestva Istorii i Drevnostej. Izdanie 6-e, dopolnennoe. Odesa: Tipografija T-va «Brat'ja Kul'berg», 1916. 112 s.

Murzakevich N.N. Zaporozhskaya starina. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej. Odessa: v gorodskoj tipografii, 1848. T.2. S.823–826.

Otchet Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej s 14 nojabrja 1859 po 14 nojabrja 1860 goda. Odessa: v gorodskoj tipografii, 1861. 22 s.

Otchet Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej s 14 nojabrja 1889 po 14 nojabrja 1890 goda. Odessa: tipografija Shtaba Vojsk Odesskogo Voennogo Okruga, 1890. 53 s.+IH s.

Toichkin D.V. Kozatska shablia KhVII–XVIII st.: istoryko-zbroieznavche doslidzhennia; In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv: VD «Stylos», 2007. 368 s.:il.

Shapoval I.M. V poshukakh skarbiv. Kyiv: Radianskyi pysmennyk, 1963. 296 c.: il.

Ehvarnickij D.I. Arkheologicheskaya spravka. Istoricheskij vestnik. Istoriko-literaturnyj zhurnal. Sankt-Peterburg: Tip. A.S.Suvorina, 1899. Tom «LXXVIII». S.1302–1304.

Ehvarnickij D.I. Zaporozh'e v ostatkakh stariny i predaniyakh naroda. Sankt-Peterburg: izdanie L.F.Panteleeva, 1888. Chast' I. 294 s.

Ehvarnickij D.I. Zaporozh'e v ostatkakh stariny i predaniyakh naroda. Sankt-Peterburg: izdanie L.F.Panteleeva, 1888. Chast' II. 257 s.

Yavornytskyi D.I. Dniprovi porohy: albom fotohrafii z heohrafichno-istorychnym narysom. Kharkiv: 1-a drukarnia Derzh. vyd-vo Ukrainy, 1928. 78 s.